

BOEKBESPREKINGEN

Apostel, L. en J. Van Der Veken, *Wereldbeelden. Van fragmentering naar integratie*. Kapellen : DNB/Pelckmans, 1991, 84 p.

'Wereldbeelden' bevat het ambitieuze programma van de 'v.z.w. Worldviews', een werkgroep van Vlaamse wetenschappers die interdisciplinariteit hoog in hun vaandel geschreven hebben en die hun krachten wijden aan de constructie van een (nieuw) omvattend wereldbeeld. Daarin zou de overstelpende overvloed aan fragmentarische wetenschappelijke kennis overzichtelijk moeten worden samengebracht. De stuwende kracht achter de hele onderneming is Leo Apostel. Hij schreef ook de eerste ontwerp tekst die uitvoerig werd besproken door de overige leden van de werkgroep (Dirk Aerts, Bart De Moor, Staf Hellemans, Ron Lesthaeghe, Edel Maex, Hubert Van Belle, Jan Van der Veken, Roger Van Geen en Jaak Van Landschoot). De gepubliceerde tekst, waarvan de eindredactie in handen was van de filosoof Jan Van der Veken, is de neerslag van al die gedachtenwisselingen. Het resultaat is, zoals de auteurs zelf schrijven, een 'consensus-paper' waarin ieder lid zich min of meer herkent, zonder het met alle stellingen of tot in alle details met de hele tekst eens te zijn.

De bedoeling van de werkgroep is eenvoudig en helder. We leven in een tijd die gekenmerkt wordt door een verregaande fragmentering van ons weten en ons handelen. Dit is volgens de leden van de werkgroep een betreurenswaardige zaak. De onoverzichtelijkheid van de wereld stelt reuzegrote oriëntatie- en zingevingsproblemen, en maakt tevens dat een aantal (globale) problemen zelfs niet adequaat geformuleerd kunnen worden, laat staan opgelost. Terwijl de wetenschap gebukt gaat onder overspecialisatie zodat de communicatie tussen de disciplines - zo die er nog is - erg bemoeilijkt wordt en een 'zicht op het geheel' onbestaande wordt, stapelen de uitdagingen die zo'n geïntegreerde aanpak vereisen, zich alsmaar hoger op. Om deze nefaste versnippering te keren stelt de werkgroep voor, veel meer dan nu het geval is, de onderzoeksinspanningen te richten op een synthese. "Het is er ons om te doen de heel uitgebreide informatie over de mens en de wereld waarin hij of zij leeft op zo'n manier samen te denken dat het geheel opnieuw zichtbaar en begrijpelijk wordt en re-

Apostel, L. en J.
gratie. Kapellen

'Wereldbeelden'
een werkgroep v
vaandel geschre
een (nieuw) om
aan fragmentari
samengebracht.
Apostel. Hij sc
door de overige
Hellemans, Ron
Roger Van Geer
eindredactie in
van al die gedac
een 'consensus-y
alle stellingen of

De bedoeling va
gekenmerkt wor
handelen. Dit
zaak. De onov
zingevingproble
niet adequaat g
wetenschap geb
de disciplines -
geheel' onbesta
pak vereisen, zi
stelt de werkgro
gen te richten o
informatie over
samen te denke

delijke actie daarin, juist omdat ze rekening houdt met de complexe aard van de werkelijkheid zelf, mogelijk wordt" (p. 9).

Men hoort in deze doelstellingen de idealen van de Verlichting krachtig doorklinken. Het is dan ook de expliciete overtuiging van de werkgroep "dat het ideaal van een redelijke, bevrijde mensheid niet is voorbijgestreefd, maar integendeel niet voldoende verwezenlijkt is. Dat een voldragen wetenschap van mens, natuur en maatschappij ons zou voorlichten bij onze ethische en politieke keuzen, is geen illusie die tot mislukken gedoemd is, maar blijft ook in de toekomst een na te streven ideaal" (p. 27). Daarmee wordt het postmodernistische denken afgewezen, evenwel zonder dat de discussie met de postmodernisten echt wordt aangegaan. Dat zou niet eens hoeven indien men erin zou slagen tot een synthetisch wereldbeeld te komen, zodat het ongelijk van de postmodernisten, die een gefragmenteerde cultuur onontkoombaar achten, uit de feiten zou blijken. Maar de constructie van een overzichtelijk wereldbeeld is, zacht gezegd, geen gemakkelijke opdracht. Er is nog een lange weg af te leggen.

Wie het boek ter hand neemt om er een nieuw wereldbeeld in te vinden zal bedrogen uitkomen. De auteurs hebben alleen maar getracht de krijtlijnen te trekken waarbinnen de hele onderneming zich dient voort te bewegen. Het uiteindelijke streefdoel van het 'wereldbeeldenonderzoek' is te komen tot een "referentiekader waarin plaats moet zijn voor alles wat ons in deze veelzijdige ervaring van de wereld en van onszelf gegeven is" (p. 20). De belangrijkste eigenschap van een wereldbeeld is dat het coherent is en 'trouw aan de ervaring'. De inzichten van de wetenschappen (natuur- en menswetenschappen) zullen in dit referentiekader derhalve een centrale plaats bekleden. Maar toch moet het nagestreefde wereldbeeld meer bevatten dan de gekende wetenschappelijke feiten. De 'ervaring' waaraan het wereldbeeld trouw moet blijven omvat immers het gehele spectrum van menselijke ervaringen in de ruime zin, en daaronder vallen ook de esthetische ervaringen, de ethische gevoeligheden en de politieke praxis die erop gericht is de wereld op een gewenste manier in te richten. Daarenboven kan een wereldbeeld maar een werkelijk oriënterende functie vervullen wanneer het ook op de uiteindeijkheidsvragen een antwoord geeft, of toch minstens een aanzet daartoe. Het wereldbeeld zal bijgevolg moeten rekening houden met al de, al dan niet religieuze, zingevingssystemen. Al deze verschillende ervaringen beïnvloeden ons beeld van de wereld. Een werkelijk oriënterend referentiekader, dat ons helpt om ons thuis te voelen in de wereld, zal er dus moeten in slagen uiteenlopende cultuurelementen als godsdienstige overleveringen en natuurkunde, techniek en ethiek, kunst en politiek, die de

afgelopen eeuwen in toenemende mate van elkaar zijn vervreemd, in een omvattende, vitale en inspirerende synthese samen te brengen.

De auteurs beseffen heel goed dat dit project aan tal van gevaren bloot staat. Om te beginnen is er het gevaar van zelfoverschatting. De huidige culturele en maatschappelijke tendensen gaan in een hoog tempo in de richting van een toenemende fragmentering. De kloven tussen de verschillende wetenschappelijke disciplines, tussen kunstenaar en publiek, burger en politiek, consument en traditie, worden alsmaar wijder en dieper. De pogingen tot synthese zijn meestal het goedbedoelde werk van enkelingen of kleine groepen, en zijn niet representatief voor de richting die het met de wetenschap en de cultuur uitgaat. De doelstelling van de werkgroep gaat wars in tegen tal van aan de gang zijnde ontwikkelingen, en men kan niet ernstig menen dat de nagestreefde nieuwe culturele orde -- een cultuur die beschikt over een geïntegreerd wereldbeeld -- op korte termijn gerealiseerd kan worden. De auteurs zijn er zich maar al te goed van bewust dat het project, ook om intrinsieke redenen (de beperktheid van de rede), het nagestreefde doel nooit zal bereiken. Maar de behoefte aan oriënterende en omvattende inzichten is naar hun mening zo groot, en neemt met iedere stap in de richting van fragmentering nog toe, dat het zou neerkomen op het afhaken van de rede zelf indien niet eens gepoogd werd een nieuw wereldbeeld op te stellen.

Een tweede probleem is het gevaar voor wat genoemd wordt 'wilde' wereldbeelden. Het nagestreefde wereldbeeld moet meer behelzen dan wetenschappelijke feiten, het moet ook esthetische en ethische gevoeligheden behelzen. In dit verband wijst de werkgroep o.m. op de rol die kunstenaars kunnen vervullen. Zij kunnen in hun scheppend werk gestalte geven aan nieuwe of aangepaste metaforen die aan de basis liggen van het nieuwe wereldbeeld. Het risico is evenwel reëel dat men met het doorbreken van de grenzen van de enge wetenschappelijkheid meteen ook de solide geldigheidscriteria kwijtspeelt en zo de deur opent voor wilde fantasieën of misleidende simplificaties. Om dit te vermijden stelt de werkgroep enkele basiscriteria voorop waaraan streng de hand moet worden gehouden : het onderzoek naar het nieuwe wereldbeeld moet systematisch worden opgezet, er mogen geen contradicties in staan, en de resultaten moeten evalueerbaar zijn. Daarbij zal worden uitgegaan van het criterium dat het wereldbeeld 'maximaal-integrerend, maximaal-duidelijk en maximaal-rationeel' moet zijn.

Tenslotte erkennen de auteurs ook de waarde van culturele diversiteit. "De pluralisering van onze cultuur, de uitdieping van wetenschap en kunst door specialisten, de specialisatie in de wetenschappen behoren tot de verworvenheden van de cultuur" (p. 18). Het geïntegreerde wereldbeeld zal de specialisatie niet domweg bekampen, maar moet zorgen voor een gepaste tegenbeweging. Daarbij moet gestreefd worden naar één wereldbeeld, maar dan in het volle besef dat de enorme diversiteit en complexiteit van de wereld en van de cultuur zich niet zomaar onder één noemer laat vangen. Vandaar de idee van het 'multipole wereldbeeld'. Omwille van de grote verscheidenheid van invalshoeken, eigen aan de verschillende disciplines, zal het wereldbeeld bestaan uit verschillende wereldbeelden die ieder hun eigen 'beeld' van de werkelijkheid bevatten, maar die tevens een coherente samenhang met andere wereldbeelden kunnen vormen, gedeeltelijk complementair, gedeeltelijk overlappend. Daarin zal ook ruimte zijn voor de specifieke waardegevoeligheid van de verschillende culturen en subculturen. De culturele verschillen hoeven niet volledig uitgevlakt te worden in naam van de overzichtelijkheid. Er wordt dus een tussenweg gezocht tussen de utopie van het ene unieke, volledige en allesverklarende wereldbeeld, en de uitzichtloosheid van een versnipperde cultuur.

Het hoeft geen betoog dat het 'wereldbeeldenproject' niet 'haalbaar' is in de gebruikelijke zin waarin een wetenschappelijk project haalbaar is. Maar het is dan ook geen gewoon wetenschappelijk project. Het is weliswaar het meest bij de wetenschappelijke grondvraag ('hoe zit de wereld in elkaar?') aansluitende project dat denkbaar is, maar terzelfdertijd wijkt het zover af van de binnen de 'institutie wetenschap' gangbare praktijken en is het zo onwaarschijnlijk veeleisend dat men voor de beoordeling van deze onderneming aangepaste criteria moet aanleggen.

Het belangrijkste criterium lijkt mij de heuristische kracht van het voorgestelde programma. Hoe is het daarmee gesteld? In het tweede deel van het boek doet de werkgroep drieëntwintig min of meer concrete onderzoeksvorstellen die rechtstreeks uit het programma voortvloeien. De meeste daarvan hebben betrekking op het fundamenteel natuurwetenschappelijk onderzoek. Enkele voorstellen spitsen zich toe op het sociologisch onderzoek. En daaruit blijkt dat het heuristisch rendement van het hele programma, althans voor wat de sociologie betreft, eerder gering is. Zo worden b.v. problemen opgeworpen als de verhouding tussen sociologie en psychologie, de toepasbaarheid van het systeembegrip op de sociale werkelijkheid, alsook de vraag of het sociale handelen in termen van individuele of collective actoren moet gesteld worden. Ongetwijfeld

fundamentele vragen, maar men kan moeilijk beweren dat ze de blik op nieuwe horizonten richten. Trouwens, de discussies die naar aanleiding van deze vragen werden gevoerd hebben allesbehalve geleid tot algemeen geaccepteerde inzichten. Het valt dan ook te vrezen dat het wereldbeeldenproject zoveel fundamentele vragen stelt dat het zal bezwijken onder de massa controversen die dergelijke vragen nu eenmaal oproepen. En dit geldt wellicht niet alleen voor de sociaal-wetenschappelijke vragen die worden gesteld.

Walter Weyns

Bernts T., *Leven zonder zorg. Oordelen over risico's, rechtvaardigheid en solidariteit in de gezondheidszorg*. Amsterdam/Lisse : Swets en Zeitlinger, 1991.

De verzorgingsstaat en de sociale zekerheid heten al een tijd, zowel in het politieke debat als in het sociaal-wetenschappelijke discours, 'in crisis' te zijn. Hiermee wordt, meer nog dan de financieringsproblemen van de verzorgingsstaat, bedoeld dat de legitimiteit ervan ter discussie staat. Is het (vele) geld dat in de sociale zekerheid omgaat wel nuttig besteed? Worden naast 'sociale ongelukken' ook niet een aantal 'individuele keuzes' met gemeenschapsmiddelen gedekt? En zo ja, welke risico's zullen individuen in de toekomst zelf moeten dragen?

Deze vragen inspireerden T. Bernts (Erasmus Universiteit, Rotterdam) voor zijn proefschrift 'Leven zonder zorg'. Het uitgangspunt van de auteur is tweeledig: enerzijds leiden de bezuinigingen op de collectieve voorzieningen tot een zekere schaarste aan deze voorzieningen; anderzijds ontstaat door de voortschrijdende kennisontwikkeling mogelijkwerwijs een categorie van 'undeserving': de behoeftelidgers die, gezien de algemeen bekende risico's die met hun gedrag (b.v. roken) verbonden zijn, geen ondersteuning verdienen. Beide fenomenen (schaarste en kennisontwikkeling) zijn met name zichtbaar in de gezondheidszorg; Bernts' centrale onderzoeksvraag luidt dan ook of, naar het oordeel van de publieke opinie, in deze sector individuen meer dan nu de gevolgen moeten dragen van de risico's die ze zelf (bewust) nemen.

Bernts ondervroeg over dit onderwerp een steekproef van 830 vertegenwoordigers van Nederlandse huishoudens, en analyseerde tevens de inhoud van 446 lezersbrieven aan het tijdschrift 'Welzijn'. Op het eerste zicht wijzen de resultaten

hiervan niet in een bepaalde richting : de Nederlanders blijken gematigd te zijn in hun oordeel over risicodeling en de gebruikte variabelen kunnen de mate van risicosolidariteit slechts matig verklaren. Het beeld wordt duidelijker wanneer de 'arrangementen van risicodeling' in de analyse worden betrokken. Hiermee worden de theorieën over sociale relaties bedoeld waarin de rechtvaardigheids-oordelen (en dus ook de meningen over risicodeling) zijn ingebed. De auteur vindt vier arrangementen die volgens twee dimensies te rangschikken zijn : het coöperatieve arrangement (individualistisch - formeel), het paternalistisch arrangement (collectivistisch - niet-formeel), het pragmatisch arrangement (individualistisch - niet-formeel) en het familiaal arrangement (collectivistisch - niet-formeel).

Uit Bernts onderzoek blijkt dat meer nog dan individualistische overwegingen, een paternalistische visie aan de basis ligt van de mening dat er grenzen zijn aan de risicosolidariteit. Omgekeerd hanteren zij die veeleer risicosolidair zijn, overwegend 'pragmatische' argumenten : een verzorgingsstaat waarin riskant gedrag gesanctioneerd wordt door de eigen verantwoordelijkheid te doen toenemen, zou al te diep doordringen in het privé-leven van de burger.

In de optiek van deze studie staat de verzorgingsstaat voor volgend dilemma. Enerzijds leidt de schaarste aan zorgvoorzieningen tot een nood aan selectiviteit en moeten individuen meer verantwoordelijk worden gesteld voor de gevolgen van hun eigen gedrag. Anderzijds dreigt het gevaar van een staat die, om de 'deserving' van de 'undeserving' te onderscheiden, de burgers in hun persoonlijke levenssfeer bevoogdt en bespiedt. De remedie zou dan erger zijn dan de kwaal : meer verantwoordelijkheid voor de burger zou dan alleen maar meer bemoeienis vanwege de overheid betekenen.

Mark Andries

Bouwman H., Nelissen P. en Vooijs M. (red.), *Tussen vraag en aanbod : optimalisering van de informatievoorziening.* Amsterdam : O. Cramwinckel, 1991.

Elk jaar organiseert de overkoepelende Nederlandse vereniging Stichting Onderzoek Massacommunicatie een (communicatie)wetenschappelijk congres. In 1991 was het thema 'Informatie-voorziening : Adres onbekend'. Het boek

'Tussen vraag en aanbod' bevat een selectie papers die toen gepresenteerd werden.

Uitgangspunt voor het congres en het boek is de vraag of het voortdurende stijgende aanbod informatie, beschikbaar via het steeds toenemende scala informatiemiddelen en kanalen (gaande van kabeltelevisie tot computers) ook beantwoordt aan een betere geïnformeerdheid van de burger, lees van de consument van informatie. Impliciet wordt daarbij aangenomen dat dit niet het geval is en dat met andere woorden het aanbod van informatie en -middelen niet in relatie staat tot de vraag, maar ook dat omgekeerd de vraag naar informatie niet altijd vertolkt wordt in een adequaat aanbod.

Of die assumptie correct is, wordt niet onderzocht. Het boek gaat uit van de feitelijke juistheid ervan en concentreert zich bijgevolg enkel op het geven van inzichten in de "factoren die van belang worden geacht voor het optimaliseren van de informatievoorziening. Daarbij gaat het met name om een betere afstemming van vraag en aanbod, een adequate inzet van informatiesystemen en het verhogen van de effectiviteit van de informatieoverdracht" (p. 10).

In een eerste deel worden een aantal theoretische benaderingen op deze vraagstelling geboden. Deel twee analyseert aan de hand van een presentatie van een aantal gevallenstudies, de factoren die een succesvolle implementatie van elektronische informatie systemen, ter optimalisatie van de informatievoorziening, kunnen garanderen. Daar waar een derde en laatste deel vooral aandacht besteedt aan het succesvol opzetten van informatiecampagnes.

Zoals dat met elke congresbundel het geval is, is de onderlinge consistentie tussen en binnenin de verschillende delen soms ver te zoeken. Ook halen niet alle hoofdstukken dezelfde kwaliteit en relevantie. Echt vernieuwende analyses zijn er eigenlijk niet. Enigszins met uitzondering van het stuk van Van Cuilenburg die een economische benadering van het probleem poogt te ontwikkelen en daarmee ingaat tegen het veelal normatieve perspectief dat in deze gehanteerd wordt. Maar aangezien per hoofdstuk (16 in totaal) maar 10 pagina's zijn voorzien roept Van Cuilenburgs stuk meer vragen op dan antwoorden.

Toch heeft dit boek een grote verdienste omdat enerzijds voor de eerste maal de Nederlandstalige lezer een state of the art wordt geboden van de verschillende problemen en theorieën inzake informatiebeleid vanuit het perspectief van de gebruiker. Maar vooral ook omdat, anderzijds, naast de bestaande en

dominante perspectieven (zoals de 'uses and gratifications' theorie) ook plaats werd ingeruimd voor een aantal vernieuwende onderzoekstradities die in het communicatiewetenschappelijk onderzoek 'van de lage landen' niet altijd gekend zijn. Te vermelden hier is het hoofdstuk van de Amerikaanse Dervin die haar 'sense-making' approach uiteenzet inzake het achterhalen van informatie-behoeftes vanuit het standpunt van de gebruiker (en niet dat van de analyst of onderzoeker). Hetzelfde kan gezegd worden van het hoofdstuk van de, eveneens van Amerikaanse origine zijnde, Steinfeld waarin een overzicht wordt geboden van de verschillende visies op informatie technologisch gebruik in organisaties en waarin eveneens gepleit wordt voor een vanuit de gebruiker geconceptualiseerde benadering (de sociale gedetermineerdheid van het gebruik van informatie technologieën in organisaties). Daar waar het hoofdstuk 'cognitieve ergonomie en informatiezoeken' een soort van synopsis is van de verschillende analytische instrumenten die in dit vakgebied werden ontwikkeld om het gebruik van computers beter te begrijpen en bijgevolg de gebruiksvriendelijkheid ervan te kunnen optimaliseren.

Vermelden we, in de categorie 'vernieuwende benaderingen' nog het hoofdstuk van Van Rijn waar de voor- en nadelen van expertsystemen bij voorlichtingscampagnes worden geïnventariseerd.

Een aantal hoofdstukken waar interessante gevallenstudies worden gepresenteerd, zoals dat naar het gebruik van front-end systemen als intermediair tussen gebruikers en databanken, vervolledigen deze state of the art.

Zoals eerder opgemerkt is de kwaliteit niet permanent. Een aantal hoofdstukken, vooral uit het eerste en derde deel, zijn redundant wat betreft het onderwerp of reeds genoegzaam bekend in de Nederlandse literatuur.

Kortom, dit boek is geen must, maar eerder een nuttige en Nederlandstalige inleiding voor al wie het gebied niet kent en/of de internationale literatuur niet volgt.

Jean-Claude Burgelman

Chauviré C., *Ludwig Wittgenstein. De filosoof van de anti-theorie*. Baarn : Tirion, 1991.

De opzet van dit boek bestaat erin de zonderlinge verstrengeling tussen het leven en het denken van Wittgenstein te laten zien. Episoden uit zijn leven en zijn intellectuele ontwikkeling worden afwisselend weergegeven in chronologische volgorde zodat het theoretische element verschijnt tegen de achtergrond van zijn persoonlijke situatie en, onrechtstreeks, van de gebeurtenissen en mentaliteit die zijn tijd en omgeving kenmerkten. De auteur verwerpt de klassieke lezing van Wittgenstein waarbij zijn denken geplaatst wordt in het verlengde van de Britse anti-metafysische traditie. Zowel wat zijn leven als zijn filosofie betreft gaat het haar erom 'hem zijn Weense en Germaanse wortels terug te geven'. Hierbij worden zijn teksten opgevat als die van 'een dichter, een mysticus of een moralist', dat wil zeggen, als eerder verwant met het dichterlijke filosofische Duitse proza dan met de bekommernissen en de uitdrukkingswijze van de leden van de Wiener Kreis. Zij laat zien dat we in lijn met denkers als Kraus, Weininger, Nietzsche en Spengler bij Wittgenstein een sfeer van pessimisme, doemdenken, onbehagen en nostalgie naar de culturele grootheid van het verleden aantreffen, alsook een mentaliteit van voluntarisme en levensethiek.

Bij de uiteenzetting van zijn denken wordt Wittgensteins 'tweede filosofie' (de post-Tractatus geschriften) benaderd als een versluisde voortzetting van de posities die we reeds in de Tractatus verwoord vinden. Deze theoretische uiteenzettingen van de Tractatus en de post-Tractatus geschriften hebben niet het karakter van een systematische weergave of verheldering maar vormen een soms nogal fragmentaire voorstelling van thema's die in zijn filosofie aan bod komen. Hierdoor is het voor een beginnend Wittgensteinlezer eerder moeilijk de onderlinge samenhang en draagwijdte van de behandelde thema's in te schatten. Zo bijvoorbeeld wordt in de discussie rond de autonomie van de grammatica-regels voorbij gegaan aan het feit dat deze regels steunen op onze overeenstemming in levensvormen. Significant in dit opzicht is dat de omstreden notie 'levensvorm' nergens verduidelijkt wordt, noch wordt de relatie van deze notie tot het concept taalspel opgehelderd. Nochtans vormt het concept levensvorm (en de idee van overeenstemming van levensvormen) een zwaartepunt in Wittgensteins latere denken. Voor iemand die reeds enige vertrouwdheid met Wittgensteins denken heeft opgebouwd wordt er in Chauviré's boek weinig nieuws geboden. Er worden geen discussies aangegaan, noch met Wittgenstein zelf noch met zijn interpretatoren. Evenmin worden de filosofische implicaties van zijn posities aangegeven.

Origineel is wel Chauviré's behandeling van Wittgensteins eigen oordeel over zijn schrijverstalent, over zijn vermogen om vernieuwingen aan te brengen in de filosofie en over de authenticiteit van zijn denken. Hiervoor worden de aantekeningen gebruikt die uit verschillende perioden van Wittgensteins leven dateren en die posthuum gepubliceerd werden onder de titel 'Culture and Value' (1980).

Het boek wordt afgerond met een kort overzicht van de invloed die Wittgenstein als legendarische figuur heeft uitgeoefend op roman- en toneelschrijvers.

In het geheel genomen is Chauviré's werk gewoon nog een algemeen boek over Wittgenstein, en dan zeker niet het beste.

Danielle Girardin

Kaplan, Gisela, *Contemporary Western European Feminism*. London : Allen & Unwin, 1992.

Wie tot voor kort meer te weten wou komen over de tweede feministische golf in een aantal landen in West-Europa zag zich voor een moeilijke opgave gesteld. Die geschiedenis was voor de meeste Westeuropese landen waarschijnlijk wel al geschreven, maar hoe kwam je het te weten en te vinden. Heel wat materiaal over de vrouwenbeweging is nog steeds niet in universitaire of andere bibliotheken beland, komt vaak niet verder dan de 'marginale' archiefjes die vrouwen zelf, eerder met een flinke dosis idealisme dan met financiële middelen moeten runnen. Ook de uitwisseling van materiaal over de verschillende landen verloopt eerder gebrekkig mede vanwege de afwezigheid van enig systematisch vertaalbeleid. Een heuse zoektocht dus voor wie bijvoorbeeld ook wat inzicht wou in de situatie van vrouwen in landen als IJsland of Portugal en Griekenland bijvoorbeeld.

Met het boek *Contemporary Western European Feminism* van Kaplan is voor het eerst aan dit euvel verholpen. Dit boek heeft aldus Gisela Kaplan de bedoeling een aanvang te maken met een brede socio-historische duiding van de vrouwelijke situatie in de verschillende landen als van de feministische ideeën en activiteiten in West-Europa. Uiteraard zo'n omvattende studie kan meer zijn dan een introductie maar als dusdanig hoopt het een toegankelijke gids te zijn

tot de meest recente ontwikkelingen in het West-Europese feminisme, haar teksten en contexten.

Kaplan vat haar studie aan in de 50-er, 60-er jaren en eindigt in het jaar 1988, een einddatum die achteraf heel treffend is gebleken, gezien vanaf eind 1989 Europa in een kwalitatief nieuwe fase terecht gekomen is. West-Europa definieert Kaplan als elk land aan gene zijde van het ijzeren gordijn. Dat betekent toch nog een gebied van een twintigtal landen, zich uitstrekkend van Finland tot Portugal, van IJsland tot Griekenland, en van Noorwegen tot Italië.

De individuele landen worden onderverdeeld in vier groepen, die grofweg samenvallen met vier geopolitieke gebieden: het Scandinavische progressieve noorden, het conservatieve centrum, het creatieve traditionalisme van West Europa en het radicale zuidelijke Europa. Uiteraard houden dergelijke grove indelingen een groot gevaar in zich voor generaliseringen en simplificaties. Daarom worden in eerste instantie alle landen apart onder de loep genomen, temeer ook omdat de verschillende tweede golf-bewegingen zich ook juist als nationale gebeurtenissen manifesteerden. Dit voor zover Kaplan's eerste doelstelling. Maar met dit boek wil ze nog wat meer en wel het herstellen van het evenwicht in het internationale feministische debat. Dat debat is tot op heden sterk gedomineerd door de Engelssprekende landen en door het Engels als de internationale lingua franca. Als dit debat dan al 'internationaal' mag heten, dan is het dat in zeer beperkte zin. Dit boek hoopt dan ook een kleine bijdrage te leveren aan het zichtbaar en kenbaar maken van het Westeuropees feminisme.

Vooraleer tot de analyse van de situatie in de verschillende landen over te gaan presenteert Kaplan nog wat algemene beschouwingen en gegevens betreffende de situatie en de actie van de Westeuropese vrouwen. In eerste instantie gaat ze in op de tweede golf als nieuwe sociale beweging. Daarin komen aandachtspunten aan de orde als het specifieke karakter van deze 'nieuwe' sociale beweging, haar impact, de historische relaties tussen 'eerste' en 'tweede' golf, de factoren die tot de ontwikkeling van die tweede golf hebben geleid, en de diversiteit binnen de beweging.

In een tweede hoofdstuk gaat ze in op wat zij als 'women's status and employment' samenvat. Hier passeren een aantal diverse punten, opmerkingen en bedenkingen de revue: vrouwen op de arbeidsmarkt, het verdrag van Rome en de E.E.G-richtlijnen, het concept gelijkheid en de werketiek van vrouwen, de

ideologie van volledige tewerkstelling en veranderende arbeidsbehoeften, vrouwen en technologie, vrouwen en politiek, abortus en geweld thuis.

In het tweede deel komen dus de diverse landen aan de beurt. Kaplan heeft daartoe een soort ideaaltypische clusters geconstrueerd waarin de diverse landen worden geklasseerd. Deze clusters moeten aldus de auteur enig licht kunnen werpen op het verschil in mogelijkheden en beperkingen van handelen in de diverse contexten.

Een eerste hoofdstuk daarin vat aan met de 'progressieve' Scandinavische landen : Zweden, Noorwegen, Denemarken, Finland en IJsland. De progressiviteit van deze landen heeft uiteraard te maken met de uitgesproken sociale preoccupaties van deze landen. In het algemeen hebben deze landen dan ook veel inspanningen gedaan voor een meer 'gelijke' situatie voor vrouwen. Over het algemeen is het in deze landen ook beter toeven voor vrouwen. In de volgende 'conservatieve' cluster komen de Germaanse landen aan de orde : het toenmalige West-Duitsland, Oostenrijk en Zwitserland. Tegenwoordig zijn er wat de situatie van vrouwen betreft nog weinig verschillen tussen deze landen en de andere Westeuropese landen. Maar gedurende de zeventiger en tachtiger jaren hebben de respectievelijke regeringen zeer behoudsgezind gereageerd op de grieven van de vrouwenbewegingen. Neem bijvoorbeeld het stemrecht in Zwitserland. Het feit dat het stemrecht slechts in 1970 algemeen aan vrouwen is toegekend, is - in een land dat de democratische principes hoog in het vaandel draagt en zich zo vaak beroept op zijn democratische traditie - toch wel hoogst merkwaardig. Een derde cluster wordt als creatief traditionalisme omschreven en bevat de landen Frankrijk en Nederland. Creatief traditionalisme slaat daarbij enerzijds op het conservatisme dat deze landen kenmerkt en anderzijds op de jarenlange traditie van radicale andersdenkendheid die toch ook wel typisch is voor beide landen. Hoe verschillend deze landen op heel wat punten ook mogen zijn, ze hebben in elk geval deze situatie gemeen : in verhouding tot de tijd en energie die de vrouwenbewegingen hebben geïnvesteerd, hebben ze uitzonderlijk veel resultaten geboekt. Een laatste cluster omschrijft Kaplan als 'radicaal'. De landen die hier aan de orde komen, Italië, Spanje, Portugal en Griekenland hebben gemeen, dat ze (Italië uitgezonderd) de armere broertjes zijn en dat hun geschiedenis gekenmerkt is door intervallen van politieke onderdrukking, autoritarisme en dictatorschap. Voor vrouwen was en is het in deze landen hard leven en vechten. Het feminisme kwam hier in een misogyn bolwerk terecht dat strenger was dan waar ook in West-Europa.

Verbijsterend knap aan dit boek is dat de auteur zich uitvoerig heeft ingewerkt zowel in de politieke geschiedenis en de sociaal-economische situatie van elk land alsook in de specifieke vrouwengeschiedenissen van die landen.

Toch roept dit boek, en dat kan moeilijk anders bij zo'n eerste verkenning, vaak meer vragen op dan het bevredigend kan beantwoorden. Zo blijven een aantal vragen de lezer bezig houden : waarom reageerden regeringen als de Franse en de Nederlandse zo mild op hun feministische bewegingen terwijl de Duitse en de Oostenrijkse duidelijk de weg van de weerstand kozen (p. 174), waarom is Spanje er toch nog in geslaagd een post-Franco feministische beweging tot stand te brengen die zelfs tot een van de meest agressieve en explosieve van West-Europa kan gerekend worden en Portugal en Griekenland niet (p. 261) ? In elk geval interessante vragen voor verder onderzoek, maar die hier in de context van een eerste systematisering en verkenning dan ook vaak slecht hypothetisch beantwoord kunnen worden.

En niettegenstaande de indrukwekkende hoeveelheid informatie die in dit boek behandeld wordt en de vele pagina's beschrijvingen die de lezer te verorberen krijgt, is er toch nog plaats voor verrassende analyses en voor verfrissende bedenkingen her en der verpreid doorheen het boek. Zo besteedt Kaplan nogal wat aandacht aan wat zij het 'wiplank'-effect (seewaw-effect) noemt. Een wip gaat tegelijk omhoog én omlaag. Naar de situatie van vrouwen toe betekent dit aldus de auteur dat als zij zichtbaar succes boeken op één of enkele domeinen (bijvoorbeeld op het onderwijs of het politieke domein) er gegarandeerd regressie of op z'n minst stagnatie optreedt op andere domeinen (bijvoorbeeld op economisch of op privé domein). Deze these kan zij met overtuiging staven voor diverse landen en deze invalshoek levert wel eens verrassende inzichten op. Verder wijst ze herhaaldelijk op 'onkritische lezingen' : dat cijfers die wijzen op een verhoogde onderwijsparticipatie van vrouwen in de jaren '70 en '80 zouden wijzen op een massaal inhaalmaneuver, dat een toename in de tewerkstelling van vrouwen een maat zou zijn voor toenemende onafhankelijkheid en vrijheid van vrouwen... Dergelijke kleine terechtwijzingen doen je vaak even stil staan bij wat op het eerste zicht zo vanzelfsprekend lijkt. Dit alles maakt het boek door de vaak overrompelende hoeveelheid informatie heen, toch nog sprankelend.

Rest nog een laatste bedenking : Kaplan's keuze van de landen die ze analyseert. In haar inleiding stelt ze dat het gebied West-Europa, zoals zij het definieert 20 landen omvat. Daarvan komen er 14 uitgebreid aan de orde. Je stelt je daarbij toch onmiddellijk de vraag : waarom een land als IJsland met zijn 240.000 inwo-

ners wel, en Groot-Brittannië niet? Omdat het de bedoeling was het evenwicht te herstellen ten voordele van niet-Engelstalige landen? Maar waarom komen dan ook landen als Luxemburg of België niet aan de beurt? Een raadsel dat tegen de achtergrond van dit indrukwekkend boek verbleekt tot een onbetekend probleem.

C. Delhaye

Keulartz, J., *De verkeerde wereld van Jürgen Habermas*. Meppel Amsterdam: Boom, 1992.

De secundaire literatuur rond J. Habermas groeit nog steeds. Gedreven door de wil tot weten, worden steeds opnieuw verwoede pogingen ondernomen om intellectueel greep te krijgen op deze 'Groszschriststeller' en diens oeuvre. Deze (modernistische) drang naar zekerheid lijkt echter hoe langer hoe meer perverse resultaten op te leveren. Enerzijds dreigt de 'ware' identiteit van het Origineel aan ons te ontsnappen doordat steeds meer en steeds andere verhalen de ronde doen over deze figuur. Anderzijds dreigt ook de originaliteit van diens oeuvre te verdwijnen achter de eenvoudige periodisering die hierin aangebracht wordt. Het feit dat deze Duitse theoreticus rond 1970 het geweer serieus heeft her-schouderd, is genoegzaam bekend en staat in de secundaire literatuur geboekstaafd onder de noemer 'communicatiethoretische wending'. Naar aanleiding van deze paradigmawissel dreigt Habermas' werk gespleten te worden in twee monolitische blokken: een voor en een na de 'Kehre'. Ook hier dreigt het eenzijdig in de verf zetten van de verschillen tussen beide periodes een overbelicht en dus 'vals' beeld op te leveren van de originele betekenis van dit oeuvre. Een recente uitspraak van de grootmeester parafraserend, zou men dan ook stilaan kunnen gewagen van een 'Nieuwe Onoverzichtelijkheid' in de Habermas-exegese.

Ook Jozef Keulartz lijkt te verkeren in de (modernistische) Ban van het Origineel. Ook hij lijkt verontrust door deze 'Nieuwe Onoverzichtelijkheid'. Zich aansluitend bij een andere Habermas-interpret wijst Keulartz immers op het 'gevaar' dat het nu toch al meer dan 10 jaar geleden verschenen *Theorie des kommunikativen Handelns* (1981) dreigt te verstikken tussen 'globale beoordelingen met een uitgesproken apologetisch of polemisch karakter enerzijds en detailkritiek anderzijds' (10). Om de originaliteit van het Origineel voor het

nageslacht te redden, ziet Keulartz dan ook maar één therapie : 'Gegeven deze onbevredigende situatie wil ik in dit boek proberen de harde kern van Habermas' onderzoeksprogramma bloot te leggen via een minutieuze reconstructie van de voorgeschiedenis van de theorie van het communicatieve handelen. Naar goed hermeneutisch gebruik hoop ik m.a.w. de betekenis van deze theorie te achterhalen door Habermas' opus magnum te situeren in de context van zijn hele oeuvre en tegen de achtergrond van zijn unieke biografie' (10).

Meteen maakt Keulartz duidelijk dat niet de interpretatie- en periodiseringsarbeid 'an sich' verantwoordelijk is voor de erbarmelijke toestand waarin de patiënt zich momenteel zou bevinden. In deze studie wordt dan ook noch de mogelijkheid noch de wenselijkheid van dergelijke onderneming in vraag gesteld. Integendeel pleit Keulartz voor een holistische therapie, waarin de patiënt in zijn totaliteit wordt behandeld en waarin de eenheid van persoon en werk wordt gerespecteerd, ondanks de verschuivingen die binnen Habermas' onderzoeksprogramma zijn opgetreden. Of de patiënt daadwerkelijk 'beter' wordt van deze door Keulartz voorgeschreven therapie, zal later blijken.

Het uitgangspunt van de voorgeschreven holistische therapie wordt gevormd door het postulaat van de zinvolheid van het verhaalde bestaan. Keulartz stelt dat aan de complexe veelheid en verscheidenheid van Habermas' theoretische beschouwingen pas een zinstichtende eenheid kan ontleend worden als men deze begrijpt vanuit de 'dogmatische kern' (11) die zich telkens weer in diens geschriften zou openbaren. Om zicht te krijgen op dit 'Leitmotiv' van Habermas' oeuvre maakt Keulartz gebruik van de omkeringsmetafoor (10-15). Wie enigszins vertrouwd is met deze geschriften zal inderdaad kunnen bevestigen hoezeer de kritische theorie van Habermas steeds opnieuw probeert uitdrukking te geven aan de centrale gedachte dat er iets fundamenteels mis is met de wereld waarin we leven. In verschillende gedaanten verschijnt telkens opnieuw dezelfde idee dat onze wereld een 'onecht' karakter bezit doordat hierin levensbelangrijke verhoudingen op hun kop worden gezet. Als een moderne versie van Don Quichotte trekt Habermas telkens weer ten strijde tegen het onrecht en het lijden dat veroorzaakt wordt door de onderschikking van intersubjectieve aan subject-object verhoudingen. Overal waar dit gebeurt, ontwikkelt zijn maatschappijkritiek een vurig pleidooi voor het herstel, de omkering van deze hiërarchie. De omkeringsmetafoor onderhoudt dan ook een interne relatie met wat Keulartz de temporele structuur van Habermas' kritische theorie noemt (19-22). Wie namelijk de hoop levend wil houden dat de 'oorspronkelijke' hiërarchie kan hersteld worden, is verplicht de omkering van

deze primordiale rangorde te denken als het resultaat van historisch-contingente ontwikkelingen. Door de omkeringsmetafoer en de hiermee verbonden temporele structuur te beschouwen als dogmatische kern van Habermas' oeuvre, probeert Keulartz in de rest van dit boek een aantal gaten te schieten in de bestaande Habermas-interpretaties. De opeenvolgende verschuivingen die binnen dit werk optreden, worden dan niet langer gezien als breuken, maar verschijnen integendeel als variaties op eenzelfde grondthema. Dit alles om aldus de 'ware' originaliteit van het Origineel van de vermeende ondergang te redden.

Door middel van een creatieve alternering van panoramische totaalbeelden en detaillistische close-ups weet Keulartz ons een subtieler beeld voor te schotelen van de lange weg die Habermas heeft afgelegd. Zo verschijnt de prelinguïstische fase niet langer als één monolithisch blok, maar zien we dat ook hier belangrijke verschuivingen en interne spanningen zijn opgetreden. Het allervroegste werk van Habermas staat volledig in het teken van de ontologisch gerichte fenomenologie van Heidegger (27-82). Eind jaren vijftig maakt Habermas dan de oversteek naar de materialistische filosofie van de arbeid (83-111). Via deze verschuiving komt hij terecht in de praxisfilosofische variant van het subject-object denken, dewelke in de tweede helft van de jaren zestig wordt ingeruild tegen de reflectiefilosofische variant (137-166). Deze bewustzijnsfilosofische lijn staat echter op gespannen voet met de meer communicatietheoretische lijn die zich eind jaren vijftig begint af te tekenen in Habermas' beschouwingen over de politieke openbaarheid (167-186). Pas na de befaamde linguïstische wending zal Habermas het hoofd weten te bieden aan deze interne tegenspraken en de reeds ontwikkelde inzichten weten te integreren binnen een omvattend paradigma (187-250).

Conform bovenstaande 'Leitmotiv'-gedachte onderstreept Keulartz echter dat deze 'Kehre' niet mag worden opgevat als een totale breuk. Habermas voert nog steeds dezelfde strijd, enkel de conceptuele wapens zijn veranderd. Pas in de befaamde koloniseringstheze krijgt de omkeringsmetafoer zijn meest volmaakte conceptuele vertaling. Pas hier beschikt Habermas voor het eerst over het conceptuele kader om een concrete tegenstelling uit te bouwen tussen een monologische en een dialogische verhouding. 'Systeem' en 'Leefwereld' verschijnen als maatschappelijke domeinen die door fundamenteel verschillende principes worden gestructureerd en die onmogelijk tot elkaar kunnen worden herleid (266-288). Ook de temporele structuur van de Habermassiaanse kritische theorie blijkt na de paradigmawissel volledig intact te blijven.

Bovendien krijgt deze een hechter fundament in de idee van de ideale gesprekssituatie. Het pleidooi voor een herstel van de 'oorspronkelijke' hiërarchie tussen systeem en leefwereld berust immers niet langer op een subjectieve partijdigheid voor de Rede, maar op inzichten en intuïties waartoe wij allen principieel toegang hebben (251-265).

Door het gehele oeuvre van Habermas te verdisconteren kan Keulartz het in de secundaire literatuur dominante model van een rechtlijnige ontwikkeling corrigeren. Toch is hiermee de kous niet af. Ook wanneer men meerdere verschuivingen meent te moeten onderkennen binnen dit gehele oeuvre, blijft de neiging bestaan enkel de logica van Habermas' denkontwikkeling te benadrukken. De verschuivingen die binnen dit onderzoeksprogramma zijn opgetreden, worden dan uitsluitend gezien als veroorzaakt door en bijgevolg te verklaren vanuit de uitputting van de logische mogelijkheden van de theoretische modellen van de voorafgaande fase (in concreto het subjectfilosofisch paradigma).

Keulartz' aandacht voor de socio-logica van Habermas' denkontwikkeling mag dan ook gelden als tweede grote correctie op de bestaande secundaire Habermasliteratuur. Op basis van interviewmateriaal laat Keulartz zien hoezeer de dogmatische kern van Habermas' kritische theorie, uitgedrukt in de omkeringsmetafoor, verbonden is met diens unieke biografie (10-15). Aldus verschijnt J. Habermas als lid van een generatie Duitse intellectuelen die de gruwelen van het Hitler-regime persoonlijk hebben ervaren als een 'Verstoring van het moreel zelfbewustzijn'. Deze generatie diende na 1945 met het ontstellende besef verder te leven dat ze voordien letterlijk in een 'verkeerde' wereld hadden geleefd. Habermas' ambivalente ervaringen met het Duitse Nazi-verleden kunnen eveneens licht werpen op zijn afkeer van Heidegger eind jaren vijftig (92-100). Dezelfde existentiële ervaringen verklaren tevens Habermas' keuze voor een kritische theorie à la Marcuse (143-166). Deze laatste probeerde immers net als Habermas zelf afscheid te nemen van de quiëtistische gevolgen van de kritische theorie van Horkheimer en Adorno. Tevens vormt deze specifieke verwerking van het verleden de reden waarom Habermas zich afzet tegen een neo-conservatisme in de lijn van Carl Schmitt en zich opwerpt als verdediger van het 'Moderne Project' (167-176).

De holistische benadering van Keulartz lijkt dus voornamelijk op twee terreinen te scoren. Ten eerste weet Keulartz aannemelijk te maken dat Habermas' denkontwikkeling geen rechtlijnig maar een discontinu verloop heeft gekend.

Ten tweede lijken de veranderingen die binnen Habermas' oeuvre kunnen waargenomen worden, geen afbreuk te doen aan de fundamentele intentie noch aan de innerlijke samenhang van dit werk. Ten derde verdient ook Keulartz' aandacht voor de sociologica van Habermas' theoretische evolutie een pluim op de academische hoed. Op elk van deze plaatsen lijkt Keulartz' holistische therapie op het eerste zicht een heilzame werking te hebben in vergelijking met de bestaande secundaire literatuur. Maar helaas lijkt bij nader toezien ook deze behandelingswijze een vrij schadelijke, in dit geval misschien zelfs fatale bijwerking te kennen. In een wanhopige poging de originaliteit van het Origineel te redden, interpreteert Keulartz de theorie van het communicatieve handelen als de meest volmaakte conceptuele uitdrukking van Habermas' unieke biografische ervaringen. Net zoals in de rest van de secundaire literatuur wordt *Theorie des kommunikativen Handelns* ook hier ten tonele gevoerd als *hoogtepunt* van Habermas' theoretische ontwikkeling. Maar al te vaak wordt vergeten hoezeer dit hoogtepunt meteen ook een *eindpunt* vormt. In de laatste zin drukt Keulartz de hoop uit dat zijn studie de Habermas-exegese nieuw leven inblaast (291). Paradoxalerwijze kan dit boek echter evenzeer gelezen worden als necrologie van de Habermassiaanse kritische theorie.

Dirk Maetens

Pernoud, R., *De middeleeuwen. Een herwaardering.* Ambo : Haarn, 1992.

Is dit een pleidooi voor de middeleeuwen met verwijzingen naar het heden, of een (bijna) hedendaags politiek pamflet, met referenties naar de middeleeuwen? Met deze vraag blijft de lezer achter na lectuur van dit boek, dat eerder een uitgebreid essay is.

Régine Pernoud, medieviste, voert inderdaad in deze tekst een aantal gelijk-tijdige polemieken. De tekst verdedigt de middeleeuwen doorheen een contrast met de daaropvolgende, klassieke periode (16de-18de eeuw). De hoofdbrok van deze polemieken is duidelijk aan de Franse context gebonden. De politieke en culturele tendensen van die klassieke periode, vereenzelvigd met de centralistische en autoritaire absolute monarchie, verschijnen als de negatieve tegenpool van de pluralistische, democratische, vrouwvriendelijke en regionalistische middeleeuwen. Maar deze antithese verkrijgt onmiddellijk een hedendaags verlengstuk in de vorm van een polemieken tegen de nog steeds sterk centralistische

georganiseerde Franse staat. De positieve hedendaagse pool (het boek verscheen in Frankrijk in 1977) neemt dan de vorm aan van de jeugdcontestatie en de alternatieve cultuur, die veel van de middeleeuwse waarden terug in leven roepen. De teneur van de in dit boek gevoerde polemieken klinkt dan ook enigszins achterhaald.

De laattijdige vertaling van dit boek is des te verrassender, omdat de gevraagde herwaardering van de middeleeuwen sedertdien (onder meer door het succes van Eco) een feit is geworden. Natuurlijk kan het nooit kwaad de rijkdom van dit tijdperk te tonen. Maar de procedures die Pernoud daarvoor aanwendt vertonen in hun polemisch vuur wel enige feilen. Haar voorstelling van de middeleeuwen als een soort alternatief utopia *avant-la-lettre* is wellicht te rooskleurig. De werkelijkheid van de feodale verhoudingen zoals bijvoorbeeld een Georges Duby ze beschrijft laat een sinisterder indruk na.

Pernoud besteedt veel aandacht aan de relatie van de middeleeuwen met de klassieke erfenis. Ze wijst er terecht op dat de vermeende obscurantistische middeleeuwers wel degelijk zeer bewust met die traditie bezig zijn gebleven. Ze wendden die traditie echter creatief aan, namelijk als een element waarrond ze vrij improviseerden. Dit staat volgens Pernoud dan in tegenstelling tot de klassieke periode, waar een regressie zou zijn opgetreden tot een slaafse nabootsing van die Oudheid. Hier lijkt de polemische ijver van de auteur te ver te gaan, want ook de relatie van de door haar verguisde klassiekers met de Oudheid kenmerkte zich door een weliswaar anders geformuleerde vrijheid tegenover de klassieke erfenis.

Het probleem van de relatie met de klassieke erfenis krijgt echter een actuele betekenis in de herontdekking vanaf de 12de eeuw, onder invloed van de Italiaanse universiteiten, van het Romeinse recht. Het hernieuwde gebruik van het 'jus utendi et abutendi', het recht van eigenaars om hun bezittingen te gebruiken en te misbruiken, bevrijdde hen van de feodale netwerken van sociale solidariteit, heeft de ontwikkeling van de burgerij en het kapitalisme mogelijk gemaakt. Tegenover de feodale vormen van eigendom, die steeds verantwoordelijkheid impliceerden, groeiden nieuwe bezitsverhoudingen, die louter egoïstisch waren, en de maatschappelijke onverantwoordelijkheid van de moderne samenleving tot gevolg hebben. Het Romeinse recht verschijnt zo als de grote verleider, die niet alleen de middeleeuwse solidaire samenleving ondermijnt, maar ook, door het hernieuwen van sociale exclusieven (tegen handarbeid

ders, boeren, vrouwen en slaven) en zijn streng hiërarchische en centralistische tendensen de autoritaire klassieke orde grondvest.

Alles bij elkaar geeft dit prettig geschreven pamflet een aantal interessante beschrijvingen van de middeleeuwen, waarvan een aantal inderdaad een hedendaagse relevantie hebben. Maar het opus treft toch wel het verwijt dat Pernoud zelf aan anderen richt, namelijk dat het een te vereenvoudigende en te veralgemenende visie op de middeleeuwen geeft. Pernoud beschrijft de middeleeuwen door een ideologisch gekleurde bril, getekend door haar christelijke en anti-burgerlijke levensvisie (die ze in haar recent verschenen autobiografie beklemtoont). Tegelijk is het echter diezelfde bril, die haar in staat heeft gesteld de eigenheid van de middeleeuwen te waarderen, en dit prettig pamflet te schrijven, dat voor leken een goede introductie tot de middeleeuwen geeft.

Michel Huysseune

Richters, J.M., *De medisch antropoloog als verteller en vertaler*, *Society for Medical Anthropological Research and Theory (SMART)*. Delft, Uitg. Eburon, 1991, 586 blz.

De auteur studeerde eerst geneeskunde aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Na twee jaar medische praktijk in Nederland werkte ze als arts op Barbados (W.I.), alwaar ze kennis maakte met antropologie. Zij studeerde nadien sociale en culturele antropologie, filosofie en sociologie. Aldus intellectueel gewapend deed ze medisch-antropologisch veldwerk op Barbados, in Kenya en in Malawi.

Dr. Richters promoveerde op voorliggend werk aan de Vrije Universiteit Amsterdam, Faculteit der Geneeskunde, Vakgroep Metamedica, Sectie Filosofie en Medische Ethiek.

Het is de grote verdienste van de auteur dat ze met haar werk niet alleen een nederlandsstalig boek in de medische antropologie geschreven heeft - een primeur trouwens - maar bovendien scherp aangeeft hoe en waarom de westerse cultuur een 'bedreiging' vormt voor de gezondheidszorg in de niet-westerse wereld, en hoe misplaatst het is onder het Eurocentrische adagium 'onze vorm van vooruitgang is goed voor allen', de westerse gezondheidszorg en ethiek wereldwijd te verbreiden.

De auteur bekritiseert niet alleen de moderne samenleving, maar geeft tevens aan hoe die kritiek gebruik kan maken van opvattingen over leven en dood, lijden en genezen, zoals die in andere culturen nog grotendeels bestaan. Het boek is tevens een pregnante analyse van het westers medisch discours enerzijds, waarbij de schrijfster onafgebroken pleit voor cultuursensitiviteit en cultureel relativisme, én voor het behoud van de niet-westerse therapieën anderzijds. Richters is terecht de mening toegedaan dat de sociale wetenschappen - lees sociale en culturele antropologie - moeten en kunnen bijdragen aan de ontwikkeling van een nieuw soort denken en handelen. Zij pleit dan ook voor een interdisciplinaire geneeskunde, want de technische vooruitgang van de westerse geneeskunde is sinds de 19de eeuw steeds gepaard gegaan met de achteruitgang van de klinische dialoog. Vooral de successen in de bestrijding van levensbedreigende ziektes hebben ertoe geleid dat de westerse geneeskunde een veel gevraagd goed geworden is; óók in de niet-westerse wereld. Dit gemis aan dialoog - typisch voor het Eurocentrisme - ligt aan de basis van het feit dat de niet-westerse therapieën zijn blijven bestaan en zelfs opnieuw terrein winnen.

De kern van het boek is eigenlijk een fundamentele kritiek op de té individualistische en té objectivistische manier van denken en handelen van de zng. 'moderne' samenleving en onderzoekt de diepere relatie tussen cultuur en geneeskunde. Richters' inspirators zijn trouwens Arthur Kleinman en Horacio Fabrega Jr., twee bekende artsen-psychiaters-antropologen, die als een van de eersten overgegaan zijn naar de wetenschappelijke studie van interculturele geneeskunde, met andere woorden de 'nieuwe etno-medische school' van de Amerikaanse medische antropologie.

'De medische antropoloog als verteller en vertaler' richt zich zowel tot artsen als psychiaters die werkzaam zijn in de westerse multiculturele samenlevingen en in de Derde Wereldlanden, tot ziekenhuisdirectie en personeel, tot sociologen en antropologen.

Het boek eindigt met een glossarium, een exhaustieve bibliografie van niet minder dan 34 bladzijden, een register van namen en een zakenregister.

Een onontbeerlijk document voor de onderzoeker en een orgelpunt in de medisch-antropologische literatuur.

Patrick Wymeersch

van Oudvorst, A.F., *De verbeelding van de intellectuelen. Literatuur en maatschappij van Dostojewski tot Ter Braak*. Amsterdam : Wereldbibliotheek, 1991, 483 pp.

Afgaande op het aantal recente boeken en artikels, vaak van de hand van gerenommeerde auteurs, zit het onderwerp 'intellectuelen' in de historisch-sociologische lift. Zo publiceerden tijdens de voorbije twintig jaren A. Gouldner, M. Foucault, W. Lepeyres en P. Bourdieu indringende beschouwingen en internationaal druk besproken studies over de (veranderde) identiteit van de moderne intellectueel. De toegenomen academische belangstelling voor het thema 'intellectuelen' staat niet op zichzelf. Het afgelopen decennium verschenen immers ook vele polemische geschriften over *les intellectuels*, in de regel afkomstig van Parijse meesterdenkers (R. Debray, B.-H. Levy, F. Lyotard, ...). In het licht van deze talloze recente bijdragen tot het debat over de geschiedenis, de sociologie en 'de taken' van de (post)moderne intellectueel, wekt het verbazing dat A.F. van Oudvorst in de inleiding zijn studie als 'pionierswerk' presenteert (16). Een snelle controle van de bibliografie bevestigt het door deze zelfbeschrijving gerezen vermoeden: de auteur heeft om onverklaarbare - en ook niet nader verklaarde - redenen geen kennis genomen van de jongste ontwikkelingen binnen het denken over de intellectuelen. De ongenueerde en vooral ongefundeerde kwalificatie 'pionierswerk' is overigens hoogst symptomatisch voor de toon die van Oudvorsts boek typeert. De auteur meet zich gedurig de houding van een alwetende verteller aan: zelfverzekerd en affirmerend, weinig problematiserend of nuancerend. *De verbeelding...* doet daarom meermaals denken aan een realistische roman à la Balzac of een geschiedenisverhaal-oude-stijl à la Michelet.

De verachtzaming van de talrijke recente studies over de intellectuelen als sociale groep laat zich het sterkst gevoelen in deel II van *De verbeelding...* Van Oudvorst staat daarin lang stil bij de Dreyfus-affaire en de sociologie van de intellectuelen; op grond van de ontvouwde inzichten bepleit hij tussendoor een hoogst normatieve en essentialistische omschrijving van het woord 'intellectueel'. In zijn commentaar bij de Dreyfuszaak suggereert van Oudvorst dat in het toenmalige debat de nieuwe 'klasse van academici, door de Derde Republiek begunstigd met hoge en invloedrijke posities' tegenover 'het behoudende deel van de natie' stond (192). Indien de auteur kennis had genomen van de door Bourdieu's veldanalyse mede geïnspireerde publicaties van C. Charle over de Dreyfus-affaire - inz. diens boek *Naissance des intellectuels, 1880-1900* uit 1990 - had hij deze denkpijpe veel verder kunnen volgen. Van Oudvorst zou uiteraard kunnen opwerpen 'dat men toch niet alles kan lezen'. Van de maker van een doc-

torale dissertatie mag men echter verwachten dat hij toch op de hoogte is van de belangrijkste studies betreffende zijn onderzoeksthema. Dat van Oudvorst integendeel hoogst onzorgvuldig tewerk is gegaan in zijn voorbereidende literatuurstudie, blijkt overduidelijk uit het hoofdstuk 'De intellectuelen in sociologisch perspectief' (199-227). Hij doet het daarin voorkomen alsof na de onder-tussen welbekende theorieën van K. Mannheim ('de vrijzwevende intelligentia') en T. Geiger ('de creatieve voorhoede') door sociologen of historici niets noemenswaardigs meer werd gezegd over de intellectuelen. In een tijd waarin het werk van P. Bourdieu over *le champ intellectuel* of van M. Foucault over *les régimes de vérité* onder menswetenschappers stilaan gemeengoed is geworden, oogt van Oudvorsts overzicht van de sociologie van de intellectuelen dan ook ronduit hilarisch (door de zelfverzekerde schriftuur slaat de hilariteit trouwens vaak om in irritatie).

Mede omdat van Oudvorst blijkbaar geen weet heeft van de nieuwe aanzetten tot een *sociologie* van de intellectuelen die naam waardig, trapt hij argeloos in de val van het essentialisme telkens hij zijn onderwerp afbakent. Hoewel hij zélf meermaals benadrukt dat intellectuelen onderling strijden om 'de juiste betekenis' van het woord 'intellectueel' en daarom 'concurrerende betekenisvarianten in omloop brengen' (188), schrikt van Oudvorst er niet voor terug om één enkele betekenis met wetenschappelijk gezag te bekleden. Volgens de auteur bezit elke intellectueel 'een specifieke geestelijke habitus': hij heeft de 'neiging om zich verantwoordelijk te voelen voor waarden die de samenleving als zodanig aangaan', wat 'op gezette tijden tot collectieve manifestaties leidt en de intellectuelen splitst in elkaar bestrijdende kampen' (187). Voor van Oudvorst lijkt elke intellectueel dan ook in nuce op de Sartrianse *homme engagé*: 'engagement (is) het kernprobleem' (19). De lectuur van een paar honderd bladzijden van de hand van Foucault, Bourdieu of Gouldner had de auteur kunnen leren dat 'het kernprobleem' juist *de strijd om de legitieme definitie van het intellectuele veld* is: intellectuelen zijn mensen voor wie het antwoord op de vraag 'wat (wie) is een intellectueel' letterlijk van levensbelang is omdat het altijd raakt aan machts- en gezagsposities binnen (eventueel ook 'van') de openbaarheid (een overigens niet nader bereflecteerde notie in deze studie; ook Habermas' standaardwerk *Strukturwandel der Öffentlichkeit* is blijkbaar geheel en al aan van Oudvorsts' aandacht ontsnapt). Wie zoals de auteur ondanks de vastgestelde intellectuele woordenstrijd toch een essentialistische notie van *les intellectuels* bepleit, verruilt dan ook willens nillens de positie van observator-onderzoeker voor die van ... intellectueel. Het boek van van Oudvorst kan daarom geen wetenschappelijke studie *sensu stricto* van de intellectuelen heten. Met zijn basisdefinitie van de

intellectueel als een publiek geëngageerd iemand engageert de auteur meteen ook zichzelf, of beter : de voorgelegde tekst, en heeft hij de rol van afstandelijk waarnemer de facto opgegeven.

In de resterende twee delen van *De verbeelding...* gaat van Oudvorst na hoe de figuur van de intellectueel wordt uitgebeeld in een aantal literaire geschriften. Deel I is gewijd aan de Russische intelligentsia, inz. de wijze waarop die in het werk van Toergenjew en Dostojewski verschijnt; deel III zoekt in op de publicaties van twee bekende Nederlandse schrijversintellectuelen, du Perron en Ter Braak. In beide delen staat de vraag voorop naar 'de verbeelding van de intellectuelen, hun idealen en problemen in de literatuur' (25). Het is van Oudvorst dus te doen om de voorstelling of representatie van de intellectuelen in het werk van bij voorbeeld Toergenjew of Dostojewski. Hoewel in de literatuurwetenschap, toch van Oudvorsts' discipline, 'de kwestie van de ('fictionele') representatie' tijdens de afgelopen jaren door toedoen van o.m. J. Derrida en P. de Man volop in de belangstelling stond, hanteert de auteur in dit verband probleemloos - en dus ook zonder enige theoretische verantwoording - een welhaast orthodox-marxistisch aandoend weerspiegelingsmodel. Zonder het expliciet te zeggen, gaat van Oudvorst er vanuit dat de inhoud van de geschriften van de besproken schrijvers in een soort van één-op-één-relatie staat met de toenmalige intellectuele vertogen; eenzelfde verhouding karakteriseert volgens hem de relatie tussen de gelezen geschriften en de (veronderstelde) intellectuele vertogen enerzijds en de omringende socio-culturele werkelijkheid anderzijds. Zo beschouwt van Oudvorst de uitspraken van de hoofdpersonages van de romans van Toergenjew als een letterlijke weergave van bepaalde ontwikkelingen binnen de toenmalig Russische elite : "Bazarow (een van de helden in *Vaders en Zonen* - RL), de 'nieuwe mens', *vertegenwoordigt* de tweede generatie van de intelligentsia... Nikolaj Kirsanow is een *typische* ontwikkelde aristocraat uit de tijd van Nicolaas I... Pawel Petrowitsj is de belangrijkste *spreekbuis* van het liberalisme..." (70/71 - mijn cursivering, RL). Romanhelden 'verdichten' kortom levensechte figuren, fictieve personages representeren reëel denkbare personen, zodat ze representanten of 'spreekbuizen' van historisch localiseerbare stromingen in het destijds intellectuele leven kunnen heten. Deze naïef-sociologische (beter : pseudo-sociologische) lectuur verkrijgt in *De verbeelding...* alsnog een schijn van plausibiliteit door de toepassing van een niet minder rudimentaire auteurspsychologie die de geïnterpreteerde teksten tot autobiografische *documents humains* stempelt. Om bij het gegeven voorbeeld te blijven : in *Vaders en Zonen* legt Toergenjew volgens van Oudvorst 'op meesterlijke wijze rekenschap af van zijn visie op een sociologisch probleem dat *hij aan den lijve had ervaren*' (77 -

mijn cursiveringen, RL). Het probleem met deze en aanverwante uitspraken, die legio zijn in van Oudvorsts' boek, is dat ze van een volstrekt on-sociologische visie getuigen én de tekstuele feitelijkheid van het onderzochte materiaal volkomen veronachtzamen. Ter verduidelijking van het laatste : van Oudvorst negeert geheel en al het statuut van de (roman-)tekst-als-tekst, als talige constructie waarin de omringende socio-culturele werkelijkheid, het intellectuele veld inclusief, nooit passief wordt gerepresenteerd ('afgebeeld') maar steeds actief wordt ge(re)articuleerd of 'gesemantiseerd' ('verbeeld'). Deze articulatie is wis en zeker het werk van een schrijver-auteur; als *talige* articulatie verwijst elke tekst echter minder naar existentiële waarheden en veeleer naar momentane genre-conventies (een traditionele roman vereist bij voorbeeld hoofdpersonages, plots, e.d.), zekere historische codes betreffende de geloofwaardigheid en waarschijnlijkheid van een realistische roman, enzovoorts. Van een literatuurhistoricus annex literatuursocioloog - beide titels worden door van Oudvorst expliciet geclaimd - zou men bovendien mogen verwachten dat hij in de mate van het mogelijke nagaat hoe de tekstuele betekenis(re)articulaties in een roman, bij voorbeeld van de notie 'intellectueel', zich feitelijk verhielden tot de omringende discursieve werkelijkheid enerzijds (b.v. de dominante en de subalterne vertogen over intellectuelen) en het globale literair-culturele veld van reële en ideële posities anderzijds. Elke tekstuele articulatie is immers gewild of ongewild synoniem met een interventie binnen bestaande vertogen én het daarbij horende sociale krachtenveld van posities, instituties, rollen, enzovoorts. De concrete effecten van deze tussenkomsten kunnen historisch meer of minder belangrijk zijn geweest - en onder meer dat moet een literatuursocioloog alsnog pogen te achterhalen (wat bij voorbeeld receptie-onderzoek noodzakelijk maakt : hoe werd een roman ontvangen - versta : bekritiseerd en becommentarieerd ? welke vertogen en posities (over)determineerden de meestal dispartate receptie ? enzovoorts). Misschien vindt van Oudvorst bovenstaande overwegingen van 'theoreticisme' getuigen. Naar eigen zeggen beoogde hij immers met zijn dikke boek, dat makkelijk had kunnen worden gehalveerd zonder op de inhoud in te leveren, 'een breder publiek dan specialisten-in-de-materie alleen' (16), zodat hij allicht niet al te lang wilde verwijlen bij grondslagenproblemen als 'de kwestie van de ('fictionele') representatie'. Het streven naar toegankelijkheid houdt echter nooit een vrijbrief in voor het volkomen negeren van althans de belangrijkste uitkomsten van het voor de eigen studie relevante denk- en onderzoekswerk. Het verplicht integendeel tot het 'vertalen' daarvan in een ook voor 'het letterlievende publiek' of 'de ontwikkelde leek' verstaanbare tekst. Wie leesbaarheid belangrijk acht, moet kortom de geschriften van een Foucault, een Bourdieu of een Derrida niet hautain terzijde schuiven, maar ze gewoonweg bestuderen en vervolgens op een leesbare wijze 'gebruiken'

(en dat zulks zeer wel kan, toont bij voorbeeld de studie van M. Bal, *Verf en verderf: lezen in Rembrandt*). Deze lezer durft zich echter luidop af te vragen of de auteur van *De verbeelding...* de voor zijn thema meest relevante geschriften überhaupt wel heeft gelezen.

Rudi Laermans

Verhoeven, D., L. Vandekerckhove, L. Huyse, *In de buitenbaan ... nog steeds?* Leuven, Acco, 1992.

De democratisering van het hoger onderwijs blijft een permanente opgave voor al wie sociale rechtvaardigheid als belangrijk ethisch principe van zijn maatschappelijk handelen hanteert.

Het is bijgevolg toe te juichen dat de betrokken auteurs een poging hebben ondernomen om dit sociaal probleem nog eens onder de aandacht te brengen. Spijtig genoeg is deze aandacht in dit land zeer discontinu en zeer gefragmenteerd, en stelt men vast dat, ongeveer een half jaar na het verschijnen van dit werk, er nauwelijks enige maatschappelijke discussie is tot stand gekomen, waar dit bij een vrij partiële benadering van het probleem (Deleek) wel het geval was. Huyse en de zijnen hebben klaarblijkelijk de ACW-lobby niet achter zich, of is hun analyse te complex om ze over te brengen in slogantaal?

De waardering die men opbrengt voor deze publikatie als zodanig mag evenwel haar tekortkomingen niet verdoezelen.

Vooreerst heeft men de indruk dat slechts in beperkte mate kennis werd genomen van recent buitenlands onderzoek aangaande deze problematiek. Jencks' wat oudere 'bijbel' over Inequality figureert wel in de literatuurlijst, maar is kennelijk geen echt uitgangspunt en vergelijkingspunt geweest voor de auteurs.

Doch ook *recent* of lopend onderzoek in Nederland (Meijers, Brands, Dronkers - bepaalde recente publikaties -) komen in de publikatie nauwelijks of niet aan bod. Kan men voor dit onderwerp over een wetenschappelijke studie gewagen als Bourdieu niet geciteerd is? Eigenlijk verbaast dit niet omdat de auteurs zich in eerste instantie hebben vastgebeten in de klassieke, doch intussen nogal voorbijgestreefde sociaal-economische statusbenadering. De sociale ongelijkheidsdiscussie heeft zich in de meeste ontwikkelde maatschappijen echter verlegd

naar andere achterstellingsproblemen dan deze van de 'arbeidersklasse', b.v. vervangings-inkomsttrekkers, etnische minderheden, ontworpen gezinnen, één verdieners-twee verdieners. Niet alleen inkomen doch ook socio-culturele variabelen krijgen meer aandacht.

Zoals in de 'politieke reflectie' trouwens aan bod komt, lijkt de financiële factor in onze maatschappij een secundaire rol te gaan spelen in de onderwijs- en studiekeuze, althans in de onderzochte groep en met de gehanteerde onderzoekshypothesen.

Daarbij is niet geïmpliceerd dat b.v. een verbetering van het studiebeurzensysteem, die o.m. sociale en fiscale fraude uitsluit, geen opgave meer zou zijn.

Het heeft geen zin in deze bespreking dieper in te gaan op zwaktes van dit onderzoek, toch vermeldde men er enkele, al was het maar om aan te tonen dat ze er zijn.

Zo wordt er te sterk impliciet van uitgegaan dat onderwijskeuze in hoofdte van ouders en leerlingen ook beroepskeuze is, waar onderzoek van Meijers heeft aangetoond dat dit zeker niet zonder meer het geval is.

Door het ontbreken van een aantal gegevens zoals deze over intelligentie en studieresultaten, kan men bepaalde hypothesen niet ernstig toetsen, zelfs niet formuleren.

Er werd heel wat aandacht besteed aan twee in dit verband instrumentele problemen, enerzijds de problematiek van de maximalisatie van de respons bij schriftelijke enquêtes, anderzijds een herdefinitie van sociale herkomst in relatie tot het onderzochte probleem. Waar het eerste reeds werd gepubliceerd in het Tijdschrift voor Sociologie (1989) leert men er uiteraard nog weinig uit. Voor het tweede (sociale herkomst) kan men zich niet van de indruk ontdoen dat de sociologen de overgang van industriële naar post-industriële maatschappij nog steeds niet in hun instrumentarium hebben verwerkt: een merkwaardige 'cultural lag' voor deze discipline!

Door het niet opnemen van de gehanteerde vragenlijst in de publikatie worden ook een aantal controles onmogelijk voor de kritische lezer. Beschikbaar statistisch materiaal van de VL.I.R. en Universitaire Stichting werd niet vergeleken met dat van de steekproef: in beperkte steekproeven zijn bepaalde evoluties

sterk overtrokken t.o.v. het universum, dat in dit geval statistisch beschikbaar was (p. 34-37).

Naast socio-economische en socio-culturele variabelen mag men uiteraard nooit abstractie maken van IQ en studieresultaten. In het onderzoek werd hier gewoonweg aan voorbijgegaan, een onterecht en impliciet sociologenstandpunt.

Een pamflettair stuk t.b.v. de politieke lobby dat op allerlei punten aanvechtbaar is vanuit statistisch standpunt krijgt meer aandacht dan b.v. de studie van Deleeck en Storms (p. 119).

Nogmaals, het is niet de bedoeling de hele studie hier kritisch door te nemen, doch de belangrijkste kritiek op het Vlaamse democratiseringsonderzoek, niet enkel de voorliggende studie, is dat men blijft hangen in de sociale realiteit van de beginfase van dit type onderzoek, zeg maar begin zestiger jaren. Men heeft al te weinig aandacht voor de wijzigingen in socio-economische gelaagdheid van de maatschappij, het ontstaan van nieuwe probleemgroepen en de fundamentele verschuivingen en differentiaties in de waardenpatronen.

Het wordt tijd dat er middelen worden uitgetrokken voor een brede en diepgaande studie over de democratisering van het onderwijs anno 1992. Sociologen moeten dit type onderzoek echter afdwingen door aan te tonen dat de vroegere analyses, het gehanteerde begrippenkader, probleemstelling en beleid aan vernieuwing toe zijn. Dit gebeurt niet door de platgetreden paden verder te bewandelen zoals Huyse en Deleeck het doen. De recente OESO-review van ons Belgische onderwijssysteem heeft er de nadruk op gelegd dat onderzoek van onderwijs in dit land onderontwikkeld is. Er moeten in dit land ongetwijfeld instanties en belangengroepen aan het werk zijn die wensen dat dit type onderzoek onderontwikkeld blijft.

K. Van Goethem

Vincke, J., Mak, R. en Bolton, R., *Mannen met mannen. Welzijn, relaties en seksualiteit*. Gent, Centra voor Geboortenregeling en Seksuele Opvoeding/Aidsreferentiecentrum R.U.G., 1991. C.G.S.O. Forum nr. 4.

"Wat weten we in Vlaanderen over mannen die seks hebben met mannen? Hoe leven zij? Hoe bouwen ze hun relaties uit? Hoe vrijen ze?" (tekst op de omslag van het boek).

Dit boek geeft op al deze vragen genuanceerde antwoorden via een zeer gedegen onderzoek. Het is het eerste grootschalig onderzoek dat peilt naar het leven en welzijn van Vlaamse homo-mannen.

De directe aanleiding tot het onderzoek was het registreren en verklaren van de seroprevalentie van het humaan immunodeficiëntie virus (HIV) en van het seksueel risicogedrag bij homo-mannen. De grote verdienste van dit onderzoek is dat de auteurs het risicogedrag en seksualiteitsbeleving van homo-mannen beschouwen als deel uitmakend van de globale levensorganisatie van homo-mannen. Het geven van inzicht in die levensorganisatie en de weerslag hiervan op hun risicogedrag vormt het meest waardevolle van dit onderzoek.

In een eerste hoofdstuk wordt, met behulp van theoretische inzichten en resultaten uit wetenschappelijk onderzoek, aangetoond dat man-man seksualiteit een constante was en is binnen het geheel van de menselijke samenleving. Een hieruit afgeleide conclusie is dat het bestempelen van man-man seks als een afwijkende vorm van seksualiteitsbeleving een enge visie is. Via vergelijkend cultuurhistorisch onderzoek wordt aangetoond dat ofwel het integreren ofwel het verwerpen van man-man seksualiteit afhankelijk is van de heersende economisch sociale maatschappijvisies. Het ervaren in een bepaalde cultuur van man-man seksualiteit als een opbouwende factor (bv. in Nieuw-Guinea) maakt dat man-man seksualiteit gedurende een bepaalde levensfase niet alleen getollereerd maar ook tot de verplichte gedragingen gaat behoren. Dit staat in schril contrast met de maatschappijvisie waarin de opvattingen over homoseksualiteit in onze westerse industriële maatschappij gestalte kregen. De opbouw van de westerse industriële maatschappij verwachtte voornamelijk heil van een seksualiteitsbeleving waarin alleen genitale en productieve seksualiteit werd getollereerd en begunstigd. In dergelijke cultuuropvatting wordt man-man seksualiteit ervaren als een bedreiging van de maatschappij. De vergelijking tussen de culturen relativeert de geldigheid van de pro en contra opvattingen in verband met de man-man seksualiteit. Het duidt aan dat het antwoord op de vraag naar de zinvolheid

van man-man seksualiteit en de legitimering van bepaalde vormen van seksualiteit steeds afhankelijk was en nog veelal is van het machts- en maatschappijbeeld waarin men leeft.

Tegen die achtergrond worden de onderzoeksresultaten geplaatst. Het maakt duidelijk waarom homoseksueel gedrag nog door velen in onze maatschappij als abnormaal gedrag wordt beschouwd. Het verklaart ook de grote moeilijkheden die homoseksuelen ondervinden om zichzelf te aanvaarden en zichzelf te zijn.

In een tweede hoofdstuk wordt aan de hand van de huidige wetenschappelijke kennis en onderzoeksresultaten een schets gegeven van de ontwikkeling van de homo-identiteit, de verschillende vormen van participatie in de homo-subcultuur en de discriminatie die homo's omwille van hun homo-zijn in onze maatschappij ervaren. Het is spijtig dat de verschillende fasen die in de ontwikkeling van de homo-identiteit via het theoretisch kader worden naar voren geschoven inhoudelijk niet volledig gedragen worden door de onderzoeksgegevens. Een kwalitatieve analyse via andere onderzoekstechnieken was hier misschien meer aangewezen geweest. Het onderzoek duidt verder zowel theoretisch als praktisch aan hoe het ontstaan van en de participatie aan een homo-subcultuur duidelijk zijn oorsprong vindt in de negatieve houding van de samenleving. Die negatieve houding, het ontbreken van maatschappelijke ondersteuning, normen en waardepatronen ten aanzien man-man seksualiteit maakt dat homo-mannen het moeilijk hebben om elkaar te ontmoeten en relaties aan te gaan. Ook de zogenaamd vaste relaties blijken bij velen ook een open karakter te hebben. Een vaste partner wordt gedefinieerd als een seksuele partner waarmee men samenleeft of die men dikwijls ziet. Het onderzoek doorbreekt de mythe dat man-man relaties geen lang leven kunnen beschoren zijn. In de onderzoeksgroep waren 28% mannen meer dan vijf jaar samen en 12% meer dan 10 jaar. Wel is het zo dat, in vergelijking met het traditionele huwelijk, man-man relaties vlugger ontbonden worden. Zodra de relatie geen voldoening meer schenkt, wordt ze beëindigd. Vandaar ook de hoge graad van satisfactie bij homo-mannen die een vaste relatie hebben.

Het derde hoofdstuk beschrijft het welzijn van homo-mannen. De belangrijkste componenten die dat welzijn bepalen zijn : het coming-out proces (het kunnen aanvaarden en bekendmaken van de eigen seksuele oriëntatie gerelateerd aan de manier waarop men de reacties van de omgeving verwerkt) en de dynamiek van de sociale ondersteuning. Het onderzoek wijst uit dat de reactie van de omgeving op de man-man oriëntatie in belangrijke mate het welzijn van homo-mannen

bepaalt. Als die omgeving de seksuele oriëntatie aanvaardt, leidt dit tot minder depressiviteit, geen isolement, geen conflictsituatie met de omgeving maar zelfaanvaarding en meer integratie. Het hebben van een vaste partner oefent een positieve invloed uit op het eigen welzijn. Een vaste partner geeft mannen een groter gevoel van controle en een hogere zelfwaardering.

Het analysemodel dat de onderzoekers hanteren en waarin coming-out en de sociale dimensie een belangrijke beïnvloedende rol vervullen, biedt geen duidelijke verklaring voor het drug- en alcoholverbruik. Dit model biedt wel een verklaring ten aanzien van het risicogedrag. De sociale omgeving laat zich duidelijk gevoelen bij het bepalen van seksueel risicogedrag. Het onderzoek wijst uit hoe de normen en waarden binnen de eigen subcultuur aanleiding kunnen geven tot verhoogd risicogedrag, hier anale seks zonder condoom, insertief of receptief. De uitgevoerde analyse vormt een interessant bewijs voor de stelling dat kennis omtrent AIDS en veilig vrijen wel een noodzakelijke maar geen voldoende voorwaarde is om tot gedragsverandering te komen. Zo komt men tot de vaststelling dat, ongeacht de kennisgraad, mannen met een vaste partner, gekenmerkt door seksuele contacten zonder condoom, op grond van hun open relatie meer risico lopen dan mannen die geen vaste partner hebben. Ook het sociaal aanvaard worden maakt dat meer mensen op de hoogte zijn van de man-man attractie, dit verhoogt op zijn beurt het risicogedrag. De motieven zelfbevestiging en het zoeken van seksueel plezier als bevestiging van het homo-zijn, zijn echter verbonden met condoomgebruik. Personen die via anale seks zichzelf willen bevestigen nemen volgens het onderzoek geen risico's maar gebruiken een condoom. Mannen die depressief zijn, niet komen tot zelfaanvaarding en bij definitie hun leven ervaren als uitzichtloos, worden gekenmerkt door risicogedrag en zijn niet in staat hun risicogedrag te wijzigen.

Al deze gegevens leren dat de informatie-overdracht en hulpverlening veel meer doelgericht moet gebeuren. Maatregelen die toepasbaar zijn op hetero's zijn niet zo maar overdraagbaar op relaties tussen mannen. Terwijl vaste partnerrelaties bij hetero's aanzien worden als situaties met de kleinste risico's ten aanzien van AIDS-besmetting zijn dit bij man-man relaties juist de meest risicovolle situaties.

Een laatste kort hoofdstuk behandelt de gezondheidszorg. Het toont aan dat heel wat mannen niet tevreden zijn met het aanbod in de gezondheidszorg. Zolang er geen garantie is dat iedereen in de hulpverlening de problemen van homo's kent en hen als gelijkwaardig beschouwt, lijkt het volgens de onderzoe-

kers aangewezen dat hulpverleners die zelf homo zijn of die een homovriendelijke hulpverlening voorstaan, zich zouden bekendmaken. De eerste stappen tot mentaliteitsverandering liggen echter in de seksuele opvoeding. Dit impliceert dat het feit dat sommige jongens op jongens vallen, moet worden geïntegreerd binnen het basispakket seksuele opvoeding en voorlichting op school. Tolerantie, openheid en aanvaarding van andere seksuele levenswijzen vormen volgens de auteurs terecht de enige weg om tot welzijn te komen van die bevolkingsgroep en een effectieve preventie tegen AIDS uit te bouwen.

Over de methodologische problemen kan men kort zijn. De auteurs hebben zeer nauwkeurig beschreven hoe ze hun respondenten recruteerden en in welke mate hun onderzoeksgegevens voor veralgemening vatbaar zijn. Niettegenstaande de ondervertegenwoordiging van de jongeren onder de 20 - en mannen boven de 50 jaar heeft hun recruteringsmethode geleid tot een steekproeftrekking waarin de diverse subgroepen voldoende groot zijn. De auteurs kunnen niet aantonen dat hun steekproef optimaal representatief is voor Vlaamse mannen die seks hebben met andere mannen. Wel heeft hun zorgvuldige recruteringswijze mogelijke vertekeningen op grond van recrutering trachten te neutraliseren.

Als slotbeoordeling kan men stellen dat dit boek tot een standaardreferentie zal uitgroeien voor al wie met die problematiek begaan is. Het onderzoek vult een duidelijke leemte aan in het seksuologisch wetenschappelijk onderzoek in Vlaanderen. Hopelijk vindt het de weg naar iedereen die bij de hulpverlening, opvoeding en seksuele voorlichting betrokken is.

A. Geeraert